תכנית "משפחה תומכת": ליווי משפחות עולות מחבר העמים שילדיהן מעורבים בפלילים

ליאת יכניץ'

תקציר

מעורבותו של מתבגר בהתנהגות עבריינית הגוררת בעקבותיה מעצר, פתיחת תיק פלילי, הליכים משפטיים וכד', מעמידה את משפחתו במצב חדש הדורש גיוס משאבים משפחתיים והתמודדות פעילה. עבור משפחות עולות, זהו מצב קשה ומשברי במיוחד, בשל חוסר היכרות עם חוקים והליכים ביורוקרטיים, מחסומים של שפה והיעדר תמיכה חברתית.

המאמר מתאר תכנית ייחודית המיועדת לסייע למשפחות עולות מחבר העמים שילדיהן עברו על החוק ונפתח להם תיק פלילי. התכנית מופעלת כמיזם משותף על-ידי שירות הרווחה במשרד לקליטת העלייה, שירות המבחן לנוער במשרד הרווחה והשירותים החברתיים, ועמותת "פורום הורים עולים". במסגרת התכנית ניתן למשפחות הנערים סיוע מערכתי הכולל הדרכה הורית, ליווי ותמיכה נפשית וכן תיווך וגישור מול שירות המבחן לנוער ומול גורמים וגופים ציבוריים נוספים בקהילה. המאמר מתבסס על מסמכים פנימיים של התכנית וריאיון ראשוני שנערך עם דמויות מפתח הפועלות בה: מנכ"לית עמותת "פורום הורים עולים", רכזת התכנית, מלווי התכנית, מנהל שירות המבחן לנוער, סגנית קצינת מבחן מחוזית האחראית על יישום התכנית במחוז מרכז וכן עובדת סוציאלית מחוזית של המשרד לקליטת העלייה.

המאמר מתאר את הדרך בה מלווי התכנית נותנים מענה לסוגיות ייחודיות איתן מתמודדות משפחות של עולים מחבר העמים ומסייעים בידי ההורים העולים לבנות מערכת יחסים משמעותית עם ילדיהם תוך יצירת קשר חיובי ובונה עם שירות המבחן לנוער ותוך שימוש במשאבים קהילתיים.

מילות מפתח: הגירה, עבריינות נוער, הורים מהגרים, רגישות תרבותית, שירות מבחן

ד"ר ליאת יכניץ', המכללה האקדמית בית ברל

מבוא

ילדי עולים מהווים כיום כ-10% מאוכלוסיית הילדים בישראל (קושר, בן אריה וכהן, 2011). הקבוצה כוללת ילדים שעלו לישראל וילדים שנולדו בארץ להורים עולים. 53% מילדים אלה הם יוצאי מדינות חבר העמים. מחקרים וסקרים שנערכו בקרב ילדים עולים וילדי עולים מצביעים על רמה גבוהה של נטילת סיכונים ומעורבות בהתנהגות אנטי-חברתית. הדבר בא לידי ביטוי בשיעורים גבוהים של נשירה ממערכת החינוך, מעורבות בפלילים, מצבי מצוקה בגינם בני הנוער מטופלים על-ידי השירות לנערה ורשות חסות הנוער, שהייה בפנימיות לילדים בסיכון, וכן שימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים (אדלשטיין, 2007; בר-המבורגר, אזרחי, רוזינר וניראל, 2009; הורוביץ וברוש, 2011; קושר ואח', 2011). נתונים אלה עקביים עם ממצאים של מחקרים שנערכו בעולם, המצביעים על רמה גבוהה של מעורבות בהתנהגות אנטי-חברתית בקרב מתבגרים מהגרים הן בהשוואה לרמת העבריינות של הוריהם והן בהשוואה לרמת העבריינות של בני גילם שאינם מהגרים (Bankston, 1998; Killian, 2002).

המאמר מתאר תכנית חדשנית וייחודית הבאה להתמודד עם סוגיית העבריינות של בני נוער עולים באמצעות התערבות משפחתית. המאמר מתבסס על מידע שנלקח ממסמכים פנימיים של התכנית ועל ראיונות ראשוניים שנערכו עם דמויות מפתח הפועלות בה. בהמשך מתוכנן מחקר הערכה שיאפשר בחינה אמפירית של התכנית ופעילותה.

בני נוער עולים והתנהגות אנטי-חברתית

הגירה יכולה להוות אתגר לתפקודם הפסיכולוגי והחברתי של בני הנוער. הבדלים בשפה, ערכים, נורמות התנהגות, חוקים של אינטראקציה חברתית – כל אלה עלולים להקשות על התפתחותם. הגירה מהווה התנסות מורכבת במיוחד עבור מתבגרים, מכיוון שהאיזון הנפשי שלהם עדין יותר בהשוואה למבוגרים, והם נזקקים יותר לסביבה יציבה על מנת להתפתח באופן תקין. כמו כן, ההגירה עלולה לפגוע בתהליך של עיצוב הזהות האישית הנמצא בשיאו אצל המתבגר (Mann, 2004; Mirsky, 1997; Mirsky & Peretz, 2006; Tartakovsky, 2009).

אחד הקשיים הנצפים בהקשר זה הוא מעורבותם הגבוהה של בני נוער מהגרים בהתנהגות אנטי-חברתית. הספרות המקצועית מציעה מגוון הסברים לתופעה: מנקודת מבט קרימינולוגית ישנה חשיבות למשתנים כגון קונפליקט ערכי, חשיפה לאפליה ולגזענות, שוליות חברתית, תנאי מגורים ירודים, היעדר פיקוח חברתי וכד' (Killian, 2002); גישות פסיכולוגיות מדברות על תהליכים של אובדן ואבל (Henry, Stiles & Biran, 2005) איתם צריך הנער המהגר להתמודד; אתגרים התפתחותיים וחוסר בשלות המלווים את גיל ההתבגרות (Mirsky & Peretz, 2006); וכן אינטראקציה בין קונפליקט תלות-עצמאות האופייני לגיל זה לבין מאפיינים תרבותיים של הנערים המהגרים (Tartakovsky & Mirsky, 2001).

הגירה ומעבר בין-תרבותי עלולים לפגוע במכלול הגורמים המשפיעים על התפתחותם הפסיכו-חברתית של נערים מתבגרים. טיצמן וחבריה (Titzmann, Raabe & Silbereisen, 2008) מתייחסים לשלוש מערכות מרכזיות המשמשות הן כגורמי מגן והן כגורמי סיכון בהתפתחות של התנהגות אנטי-חברתית בגיל ההתבגרות: השפעה של קבוצת השווים; מעורבות בבית הספר; מערכת יחסים במשפחת המוצא. נערים מהגרים יהיו פגיעים יותר להשפעה של גורמי סיכון בהשוואה לנערים ותיקים, עקב היחלשותם של גורמי המגן. כך, לנער מהגר הנתון להשפעה חברתית שלילית יש מעט רשתות חברתיות נורמטיביות שיש בכוחן למתן את ההשפעה

השלילית. להוריו יש פחות כלים ויכולת להיות מעורבים במתרחש בחייו, הם נעדרים רשת תמיכה חברתית שתסייע להם להתמודד עם בעיות התנהגות של הנער, הם מתקשים להפעיל שיקול דעת נכון בשל חוסר היכרות עם הסביבה החדשה, ולא פעם עסוקים מדי בקשיי ההסתגלות של עצמם. יתר על כן, הם גם מתקשים בהפעלת פיקוח הורי. אכן, הסתגלותן של משפחות עולים מלווה בצורך להתמודד עם מגוון של קשיים בתחומי הדיור, התעסוקה, האינטראקציה עם מוסדות ציבור וגורמים ממשלתיים. התמודדויות אלה דורשות השקעה של משאבים פיזיים, רגשיים וחברתיים ופעמים רבות מובילות לתופעות של מצוקה נפשית בקרב העולים (Yakhnich, 2008). כך נוצר מצב בו ילדי המשפחה נמצאים ברשות עצמם במשך שעות ארוכות, ללא פיקוח הורי והדרכה, כאשר קשייהם הרגשיים או ההתנהגותיים אינם מקבלים התייחסות ותשומת לב. בדומה לכך, גם לנער מהגר שנחשף לגורמי סיכון במשפחה, יהיו פחות משאבים חוץ-משפחתיים שיוכלו לאזן את ההשפעה השלילית מהבית. כך, הקשר החיובי עם מערכת החינוך יכול להיפגע בגלל קשיי שפה, היעדר משוב חיובי מהמורים ודחייה של חברים לכיתה. כל אלה יפגעו בתהליך ההפנמה של נורמות פרו-חברתיות הנרכשות במסגרת בית הספר. במובן זה הגירה מהווה מעין שלב מעבר (transition period) בו דפוסי התנהגות קודמים מתערערים וכתוצאה מכך יש צורך בארגון מחדש של כל המערכת ההתפתחותית של הנער (Granic & Patterson, 2006). בשלב זה השפעה חיובית של הסביבה החברתית, שאמורה לבלום את ההשפעות השליליות באמצעות פיקוח או תמיכה, נפגעת, וגורמי הסיכון הקשורים להתנהגות עבריינית מתחזקים.

אחד הגורמים שנחקר רבות בהקשר של הסתגלות בני נוער עולים הוא זהותם התרבותית והלאומית (בן-שלום והורנצ'יק, 2000; Phinney, Horenczyk, Liebkind & Vedder, 2001 Turjeman, Mesch & Fishman, 2008; Walsh & Tatakovsky, 2011). הממצאים של רוב המחקרים תואמים את טענותיה המרכזיות של תאוריית האקולטורציה של ברי (Berry, 1997), המציעה ארבע אסטרטגיות אפשריות של הסתגלות תרבותית (תירבות) בקרב מהגרים. לפי תאוריה זו, אסטרטגיית ההשתלבות, כלומר הזדהותו של המהגר עם תרבות המוצא במקביל להזדהותו עם התרבות הקולטת, היא המובילה להסתגלות פסיכולוגית תקינה שלו. חיבור חיובי לשתי הזהויות (זהות המוצא והזהות של החברה הקולטת) חיוני לתהליך תקין של הסתגלות (Walsh & Tatakovsky, 2011). לעומת זאת, אסטרטגיית השוליות, כלומר תחושה של חוסר השתייכות לאף תרבות, נחשבת לגורם סיכון בהסתגלותם של בני נוער מהגרים ובמעורבותם בהתנהגות אנטי-חברתית. נערים בעלי זהות שולית נמצאים במצב בו מופעלת כלפיהם רמה נמוכה ביותר של פיקוח חברתי (אדלשטיין, 2007). רבים מהם חווים תחושה של ניכור הן מהחברה הקולטת והן מקבוצת המוצא, והתנהגות אנטי-חברתית מהווה עבורם ביטוי של כעס ואנומיה, ומאפשרת להם לחוש תחושת שייכות, לרכוש מעמד חברתי וליצור תרבות חלופית. בהקשר זה, ישנה חשיבות לא רק לאסטרטגיות התירבות של הנערים עצמם, אלא גם לגישתם של ההורים שיכולה לתרום רבות לחיבור חיובי של הנערים לזהותם התרבותית (Phinney et al., 2001). פתיחותם של ההורים לתרבות הקולטת, במקביל לשמירה על זיקה חיובית (ללא מרכיב של כפייה מצידם) לתרבות המוצא, קשורה לתחושת רווחה בקרב צעירים מהגרים (Henry, Stiles, Biran & Hinkle, 2008).

ההקשר המשפחתי של התנהגות אנטי-חברתית בקרב נערים עולים

התנהגות אנטי-חברתית בקרב מתבגרים נקשרת באופן חזק מאוד לגורמים משפחתיים. כך, בהתאם לתאוריית הפיקוח החברתי, לכידות משפחתית וקשר חיובי וחזק של הנער עם הוריו ופיקוח הורי, מצמצמים באופן ניכר את מעורבותו בהתנהגות שלילית (שוהם, אדד ורהב, 2004; Hirschi, 1969; Ward & Laughlin, 2003). בהתאם לתפיסה זו, יחסים שליליים עם ההורים והיעדר פיקוח מצידם מגדילים את הסיכון למעורבות בהתנהגות שלילית (ראו גם Bui, 2009).

במחקרים שנערכו בישראל נמצא כי למשפחת המוצא יש תפקיד מרכזי בהסבר של עבריינות בקרב נערים עולים. במחקרן של הורוביץ וברוש (2011) נמצא כי אחוז ניכר מהנערים העולים נמצאים בסיטואציות משפחתיות מורכבות, חלקן נוצרו עוד טרם הגירתן וחלקן כתוצאה של משבר ההגירה. בעוד חלק מבני נוער אלה מתפקדים בצורה טובה ומגלים עמידות במצבם החדש, חלקם מוגדרים כנוער בסיכון. כמו כן, במחקר נמצאו קשרים בין התנהגויות לא נורמטיביות של הנערים לבין מדדים משפחתיים כגון ריבוי קונפליקטים, מצב כלכלי ירוד, תפיסת קליטה קשה ותפיסת משפחתיות נמוכה. במחקרו של אדלשטיין (2007) נמצא קשר שלילי מובהק בין לכידות משפחתית ופיקוח הורי לבין שימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים והתנהגות עבריינית נלווית בקרב נערים עולים. לטענתו של החוקר, נערים עולים בסיכון חשים לא אחת כעס הן כלפי ההורים והן כלפי החברה הקולטת. עבור חלקם, פנייה להתנהגויות אנטי-חברתיות מהווה סוג של התקה של כעס זה (אדלשטיין, 2007) או ניסיון להתנתק מהתלות בהורים (גולצמן ופרוג, 2010).

משפחות מהגרות שיש להן ילדים מתבגרים מתמודדות עם שני תהליכים משמעותיים בו זמנית: המתבגר נמצא בשיאו של תהליך הסוציאליזציה וגיבוש הזהות, וההורה נמצא בשיאו של מאבק לעיצוב מחדש של זהותו במדינה החדשה. במצב זה, תהליך של התבגרות ויצירת אני עצמאי עומד בפני אתגרים חדשים, כאשר הורים מהגרים אינם זמינים מבחינה רגשית לילדיהם המתבגרים ולא מסוגלים לתת מענה לצורכיהם ההתפתחותיים, כולל פיקוח ובלימה של דחפים שליליים (Mann, 2004).

גורם נוסף המשפיע באופן מהותי על מערכת היחסים בין הורים מהגרים לילדיהם הוא מעורבותם של הילדים ב"תיווך תרבותי" שגורם, במשפחות רבות של מהגרים, להיפוך תפקידים במשפחה (Oznobishin & Kurman, 2009; Trickett & Jones, 2007). המתבגרים רוכשים את השפה ואת הבנת המציאות התרבותית החדשה מהר יותר מהוריהם, מה שתורם להעמקת הפער הלשוני והחברתי ביניהם. הדבר נכון במיוחד במקרה של הורים שרמת ההסתגלות התעסוקתית, החברתית והלשונית שלהם היא נמוכה (Jones, Trickett & Birman, 2012). פער זה מציב את המתבגר בעמדה אחראית וסמכותית במשפחתו.

במחקר שהשווה בין סטודנטים ילידי הארץ וסטודנטים יוצאי מדינות חבר העמים, הסטודנטים העולים דיווחו על רמה גבוהה יותר של דומיננטיות במערכת היחסים עם ההורים ועל רמה נמוכה יותר של תמיכה בהם מצד המשפחה בהשוואה לילידי הארץ. הצעירים דיווחו על תיווך לשוני עבור ההורים כחוויה שלילית המערבת בושה משימוש בשפה הרוסית בפרהסיה, קושי בתרגום, מעמסה, וכן תפיסת ההורה כתלותי וכחלש. שילוב בין תיווך לשוני למען ההורים לבין רמה נמוכה של תמיכה משפחתית, נמצא קשור לדימוי עצמי נמוך של הצעירים

(Oznobishin & Kurman, 2009). כמו כן נמצא קשר בין תיווך תרבותי לשוני לבין מצוקה רגשית של המתבגר ורמת הקונפליקט במשפחה (Jones et al., 2012).

גם פורטס ורומבאוט (Portes & Rumbaut, 2001) מדגישים את הקשר בין התנהגות אנטי-חברתית בקרב ילדי מהגרים לבין משתנים משפחתיים. לטענתם, בקרב ילדי מהגרים מתקיימים שלושה מסלולי הסתגלות עיקריים: הסתגלות כלפי מעלה; קיפאון או עצירה במעמד הפועלים; הסתגלות כלפי מטה לתוך עוני, אבטלה והתנהגות אנטי-חברתית. "בחירתו" של הנער במסלול זה או אחר תלויה בגורמים הבאים: ההון האנושי של ההורים המהגרים (רמת השכלתם, כישוריהם המקצועיים); ההקשר החברתי (יחסה של החברה הקולטת, תמיכה של קהילת המהגרים); הרכב משפחת המוצא (קיומה של משפחה מורחבת, נוכחות של דמויות בוגרות משמעותיות וכד').

הסתגלות כלפי מטה אופיינית יותר לילדיהם של מהגרים בעלי הון אנושי נמוך, שנתקלו בעוינות ובהיעדר תמיכה במהלך קליטתם. גם ילדים מהגרים הגדלים במשפחות הרוסות ולא מתפקדות נמצאים בסיכון לאופן הסתגלות זה. צעירים אלה עלולים לחוות דיסוננס (dissonant acculturation) המתאפיין בדחייה של שפה וערכים של משפחת המוצא. במשפחות בהן ההורים לא הצליחו ללמוד את שפתה של החברה הקולטת, מצב זה עלול להוביל לאובדן הסמכות ההורית ולחוסר יכולתם של ההורים לחנך את ילדיהם (Portes, Fernandez-Kelly & Haller, 2009).

לאור כל האמור לעיל, ניתן לראות כי שינויים במרקם היחסים בין ההורים לילדיהם עלולים לערער את סמכותם של ההורים, לפגוע בקשריהם עם הילדים, ולהוביל, במישרין או בעקיפין, להתנהגות אנטי-חברתית ומסוכנת של הילדים.

משפחות עולים ממדינות חבר העמים

משפחותיהם של עולים ממדינות חבר העמים (המגיעים מאזורים אירופאיים של חבר המדינות) הן בדרך כלל קטנות ומונות ילד אחד או שניים. על רקע זה, כמו גם עקב גורמים תרבותיים וחברתיים נוספים מארצות מוצאן, הייתה קיימת נכונות להשקעה גבוהה בחינוך הילדים ובעיקר בהשכלתם (יכניץ', 2010). יתר על כן, במשפחות אלו גם הייתה ציפייה להתבגרות מאוחרת ולשמירה על יחסי קרבה ותלות בין המתבגר להוריו עד גיל מאוחר יחסית, תוך הגבלה של תחומי העצמאות של המתבגר (Leipzig, 2006; Mirsky, 1997). יחסי הורים-ילדים מאופיינים לא פעם ביחס הגנתי ובמעורבות גבוהה, עד כדי מעורבות יתר, לצד דרישה לצייתנות וריסון עצמי תוך שימוש בענישה גופנית (Slonim-Nevo, Sharaga & Mirsky, 1999). מאפיין תרבותי זה עלול להקצין את רמת המצוקה של הנערים העולים הנחשפים לתרבות הישראלית המתאפיינת ברמת סמכותנות נמוכה יותר ולהעצים את מרדנותם בהורים ובערכים ובנורמות שהם מייצגים. אכן, דווירי ודור (Dwairy & Dor, 2009), במחקרם על הורים עולים ממדינות חבר העמים מדגישים כי הפער בין סגנון ההורות של העולים לבין האופי המתירני של החברה הישראלית, ולא עצם הסגנון ההורי הסמכותני של העולים, יוצר קשיים עבור ילדיהם המתבגרים.

גורם נוסף שעלול להקשות על הורות מיטבית במשפחות העולים הוא שינויים החלים בדימוי ה"מבוגר המתפקד" של ההורים. על-פי רויר-סטריאר ורוזנטל (Roer-Strier & Rosenthal, 2001), זהו מושג המשקף את הדרך בה ההורה היה רוצה לראות בעתיד את ילדו. מדובר בדימוי אידיאלי המשקף את שאיפותיו ורצונותיו של ההורה. זהו היסוד המארגן של שיטות ותפיסות

החינוך של הילדים, והוא מושפע מהתרבות שממנה באים ההורים. דימוי המבוגר המתפקד בקרב עולים מחבר העמים כולל לעתים קרובות מאפיינים של משמעת עצמית, קונפורמיות, צניעות אישית, מוסר עבודה ומצוינות אקדמית (יכניץ', בפרסום). בהתאם לכך, תפקידו של ההורה נתפס לא אחת כתפקיד סמכותי, מחנך ודידקטי, כמציב נורמות התנהגות ברורות וכאחראי לאכיפתן, כמדרבן ומהווה דוגמה אישית. בהגיע המשפחה לחברה חדשה, בעלת תרבות שונה, ההורים עשויים לשמור על חלקים מהדימוי של המבוגר המתפקד והתפקיד ההורי האופייניים לתרבות המוצא שלהם, ועם הזמן לאמץ חלקים חדשים כתוצאה מאינטראקציה עם החברה החדשה (Strier & Roer-Strier, 2005). תהליך מתמשך זה עלול להביא לשינויים לא רצויים בדפוסי ההורות. אחד מהם הוא מעבר חד מדפוס הורות סמכותני, המציב גבולות נוקשים ומקיים רמה נמוכה של תקשורת עם הילדים לדפוס הורי מאפשר, שלא מציב חוקים וגבולות ברורים ויוצר מערכת יחסים שוויונית ואף חברית בין המתבגר לבין הוריו. מעבר חד וקיצוני זה עלול להביא את הילד למצב של בלבול וחוסר הכוונה, לפגוע בסמכותו של ההורה ובמעמדו, למנוע מעורבות הורית הכרחית ופיקוח הורי, ואף להוביל למעורבות בהתנהגות אנטי-חברתית (יכניץ', בפרסום).

לאור קשיים אלה, בולטת רתיעתם של העולים מפני שירותים פסיכו-סוציאליים ממשלתיים-ציבוריים. בשל השוני המהותי בין שירותי הטיפול במדינות מהן באו לבין שירותים אלה במדינות המערב, כולל ישראל, רבים מן העולים מתקשים ליצור איתם קשר תקין. הפונים לטיפול חווים חוסר אמון בממסד ונוטים להתייחס בחשדנות לפעילויות המתקיימות מטעמו. קשר טיפולי עם מהגרים ממדינות חבר העמים מתאפיין לרוב בציפיות לא מציאותיות, חשש מסטיגמה, תחושה של אובדן שליטה, קושי ביצירת אמון ובדיון בנושאים אישיים, וכן ברמה גבוהה של אמביוולנטיות (לונטל ויודיצקי, 2003; סקין, 2009; Leipzig, 2006). מעורבותו של המתבגר בהתנהגות אנטי-חברתית נתפסת לא פעם כמטילה כתם על המשפחה, ולכן קיימת הימנעות משיח אודות התנהגות זו עם "זרים", כגון אנשי מקצוע (בר-און וברונשטיין, 2008; סקין, 2009). כך, משפחות בהן יש מתבגרים בסיכון עקב תהליכי קליטה והסתגלות קשים, עלולות שלא לפנות לקבלת עזרה עבור עצמן ועבור ילדיהן, ולא לשתף פעולה עם גורמי טיפול במידה ואלה ייזמו קשר עם המשפחה.

טיפול בבני נוער העוברים על החוק במסגרת שירות המבחן לנוער

שירות המבחן לנוער בישראל הוא שירות טיפולי-סוציאלי, סמכותי, הפועל כשירות ארצי במסגרת משרד הרווחה והשירותים החברתיים (מתוך אתר שירות המבחן לנוער, 2013). אוכלוסיית היעד של השירות הם קטינים בגיל האחריות הפלילית (12-18) שהופנו על-ידי המשטרה כחשודים בביצוע עבירה, שנעצרו בהוראת בית המשפט בחשד לביצוע עבירה, או שנמצאו אשמים בבית משפט והוטל עליהם צו טיפול. קציני המבחן לנוער הם עובדים סוציאליים המתמחים בטיפול בבני נוער העוברים על החוק שמונו על-ידי שר הרווחה והשירותים החברתיים. התפיסה העומדת בבסיס עבודתו של קצין המבחן היא כי התנהגות עוברת חוק אצל מתבגרים הנה סימפטום או תוצר של קשיים ומצוקות של הקטין ברבדים האישיים, המשפחתיים והחברתיים. על כן, תפקידו של קצין המבחן הוא לאתר, לאבחן, לטפל ולסייע לקטינים אלו להתמודד עם הקשיים כדי להחזירם לתפקוד תקין תוך דגש על מיצוי דרכי טיפול ושיקום. במסגרת תפקידו, קצין המבחן לנוער מבצע חקירה פסיכו-סוציאלית ואבחון, מכין

תסקיר מעצר והמלצה על חלופת מעצר, מכין ומגיש תסקירים עם המלצות לבתי המשפט וליועץ המשפטי לממשלה לעניין עיכוב תהליכים, וכן עוסק בטיפול על-פי צווים של בתי המשפט. במסגרת שירות המבחן לנוער בישראל ניתנים השירותים הבאים: אבחון, טיפול פרטני וקבוצתי בהתאם לסוג העבירה שהתבצעה, סיוע וייעוץ להורים והפניה למסגרות חוץ-ביתיות. שירות המבחן משתף פעולה עם גורמים בקהילה לעידוד חונכות אישית לנערים, להכשרתם לתעסוקה, לשילובם במסגרות לימודיות, לקידום תהליכי גישור בין הפוגע לנפגע וכד'.

התכנית "משפחה תומכת"

המידע אודות התכנית נלקח ממסמכים פנימיים (כגון דו"ח הערכה פנימי, נתונים סטטיסטיים אודות מספר המשפחות המטופלות וסוגי השירותים המוענקים להן, תיעוד המפגשים עם המשפחות הנערך על-ידי המלווים וכד') ומראיונות עם דמויות מרכזיות הפועלות בה: מנכ"ל עמותת "פורום הורים עולים", רכזת התכנית, שני מלווים, מנהל שירות המבחן לנוער, סגנית קצינת מבחן מחוזית האחראית על יישום התכנית במחוז מרכז ועובדת סוציאלית מחוזית של המשרד לקליטת העלייה. רוב הראיונות נערכו במפגשים אישיים וחלקם נערכו בשיחת טלפון. במהלך הראיונות נתבקשו המרואיינים לתאר את הדרך בה הם תופסים את התכנית ואת מטרותיה, תחומי הסיוע המשמעותיים ביותר של המלווים, ההישגים והקשיים שבהפעלת התכנית וראייתם את פעילות התכנית בעתיד. יש לציין כי מידע המוצג במאמר אינו מתבסס על מחקר אמפירי, אלא על איסוף מידע ראשוני.

התכנית "משפחה תומכת", מופעלת על-ידי העמותה "פורום הורים עולים", שהוקמה בשנת 1995 על-ידי הורים עולים ואנשי חינוך ותרבות יוצאי מדינות חבר העמים, במטרה לתמוך במשפחות עולים ולקדמן. התכנית מיועדת לסייע למשפחות עולות מחבר העמים שילדיהן עברו על החוק ונפתח להם תיק פלילי, תוך תפיסה ערכית ומקצועית כי עזרה להורים והעצמתם יוכלו לסייע להחזיר את המתבגר שעבר על החוק לתפקוד תקין. התכנית פותחה ביוזמה משותפת של שירות הרווחה במשרד לקליטת העלייה, שירות המבחן לנוער במשרד הרווחה ועמותת "פורום הורים עולים". הסיבות המרכזיות שהביאו לפיתוחה היו שיעורי הפשיעה הגבוהים בקרב בני נוער עולים וקושי של שירות המבחן לנוער לגייס שיתוף פעולה מצד הנערים והוריהם. לאור המצב, השקיעו משרדי הקליטה והרווחה מאמץ משותף בפיתוח תכניות וכיווני התערבות חדשניים, וחברו לעמותת "פורום הורים עולים" המנוסה בליווי של משפחות עולים המתקשות בתהליכי הקליטה. נכון להיום, התכנית מתוקצבת על-ידי המשרד לקליטת העלייה והעמותה המפעילה. בשנה האחרונה הקצה משרד הרווחה מקורות נוספים אשר אפשרו את הרחבת התוכנית ליישובים נוספים. שלושת הגופים נמצאים בוועדת ההיגוי של התכנית ושותפים בהפעלתה.

מטרות התכנית

1. לקדם את שיתוף הפעולה בין ההורים לבין קציני מבחן והגורמים הממסדיים הנוספים המעורבים בשיקום בני הנוער ולאפשר להורים לנצל את העזרה והשיקום המוצעים על-ידי שירות המבחן לנוער.

2. לסייע למשפחה כולה ליצור את הסביבה הדרושה למתבגר כדי להשתקם, זאת בקיום מפגשים של המשפחה עם אנשי מקצוע העוזרים בפתיחת ערוצי תקשורת בין הורים לילדיהם.

התכנית מופעלת על-ידי רכזת התכנית (פסיכיאטרית ומנחת קבוצות בהכשרתה) ושלושה מלווים שהם בעלי רקע מקצועי מגוון, אך לכולם זיקה לתחום העבודה החינוכית וההדרכה. התכנית מיושמת במחוזות תל-אביב והמרכז, בערים הבאות: פתח תקווה, אריאל, ראשון-לציון, נס-ציונה, רחובות, גדרה, נתניה, תל-אביב-יפו, חולון, בת-ים, רמלה ולוד. לאחרונה הפעילות הורחבה גם לאזור חדרה. התכנית פועלת כשבע שנים, ועד כה מלוויה הגישו סיוע ל-620 משפחות, תוך שיתוף פעולה הדוק עם שירות המבחן לנוער והמשרד לקליטת העלייה. כיום מטופלות בתכנית כ-150 משפחות.

הקריטריון היחיד להשתתפות בתכנית הוא עליית המשפחה ממדינות חבר העמים לאחר שנת 1990. כאשר נער ממשפחה כזאת מגיע לשירות המבחן לנוער בערים בהן פועלת התכנית, המשפחה מופנית באופן אוטומטי לתכנית. קצין המבחן מבקש את אישור המשפחה ומפנה אותה למלווה באזור הרלוונטי. ההפניה כוללת פירוט של התחומים בהם קצין המבחן מבקש סיוע מצוות התכנית (כגון חוסר מעורבות הורית, חוסר שיתוף פעולה עם שירות המבחן וכד'). המלווה יוצר קשר עם המשפחה וקובע פגישת היכרות בה מתבצע מיפוי של צורכי המשפחה להתערבות וסיוע עתידיים. תפקידו של המלווה מתמקד בשלושה תחומים עיקריים:

1. גישור בין המשפחה לבין שירות המבחן. חלק ממשפחות הנערים אינן משתפות פעולה עם השירות, לעתים בשל קשיי שפה, חוסר היכרות עם השירות ופעולתו או עקב חשדנות וחשש. חלק מתפקידו של המלווה הוא להסביר למשפחה מהו שירות המבחן ולעודד את שיתוף הפעולה אתו לטובתו של הנער. המלווה יוזם מפגשים משותפים עם קצין המבחן ומשמש במפגשים אלה בתפקיד של מגשר. נוכחותו של המלווה המכיר את השפה והתרבות, והזוכה לאמונם של בני המשפחה, מקלה על יצירת הקשר עם קצין המבחן. תפקיד נוסף של המלווה בהקשר זה הוא לסייע לקציני המבחן, שרובם לא משתייכים למגזר "הרוסי", להבין את המאפיינים התרבותיים הייחודיים בתפקודן ובהתנהלותן של המשפחות.
2. גישור בין המשפחה לבין שירותים שונים בקהילה, כגון המוסד לביטוח לאומי, קציני ביקור סדיר, מורים ומנהלי בתי ספר, משרד הרווחה, משרד הקליטה, משטרה וכד'. המלווה מסייע למשפחה ליצור קשרים עם גורמים אלה ולהיעזר בשירותים הקיימים בקהילה אותם היא לא מכירה, מפנה את בני המשפחה לטיפול של גורמים מקצועיים אחרים במידת הצורך, הכול בתיאום מלא עם שירות המבחן. המלווה מסייע גם לילדיה האחרים של המשפחה: מפנה אותם לחוגים ופעילויות לילדים ונוער הממומנים על-ידי משרד הקליטה, מאתר מקורות לסיוע בלימודים וכד'. באחד מהיישובים אף נפתח אולפן ייחודי להורים ששליטתם בשפה העברית היא נמוכה.
3. הדרכת הורים בתחומים כמו תקשורת עם הנער, הצבת גבולות, בחינת תגובות להתנהגויות מגוונות והתמודדות עם קונפליקט, תוך מתן תמיכה נפשית-רגשית להורים. המלווים מארגנים מפגשים לצורך מסירת מידע להורים אליהם מוזמנים גם אנשי מקצוע ונציגי גופים ציבוריים שונים, וכן קבוצות תמיכה ופעילויות נוספות שמטרתן להעצים את ההורים ולתמוך בהם. ההנחה הבסיסית העומדת בבסיס התכנית היא כי חיזוק המשפחה הינו גורם

משמעותי בתהליך שיקומו של הנער. חשוב לציין שהמנחה אינו עוסק בעבודה טיפולית, למרות שחלק מהמלווים הם בעלי הכשרה בתחום של טיפול פסיכולוגי.

הקשר עם המשפחה נמשך בממוצע כשנה, בין שלושה חודשים לשלוש שנים. ברגע שהתיק הפלילי נגד הנער נסגר, המלווה מודיע למשפחה על תחילתו של תהליך סיום ופרידה. לרוב, הטיפול במשפחה מסתיים כחודשיים לאחר סגירת התיק, עם מספר פגישות מעקב. מעיון ברישומי התכנית עולה כי במהלך כל שנות פעילותה, רק משפחה אחת הפסיקה את הטיפול טרם סגירת התיק הפלילי.

דוגמאות לעבודתם של המלווים

להלן תיאור של שני מקרים המדגים את עבודתם של מלווי התכנית עם המשפחות.

מקרה א'

המלווה קיבלה פנייה משירות המבחן לנוער, בנוגע למשפחה של נער בן 14, שנפתח לו תיק פלילי בגין אלימות. הורי הנער, בשנות ה-50 לחייהם, עלו לישראל לפני חמש שנים, התגוררו יחד עם בנם בדירת חדר בתנאי צפיפות. מצבה הכלכלי של המשפחה היה קשה, ההורים מצאו את פרנסתם בעבודות פשוטות ושכרם היה נמוך. שניהם חוו קשיי קליטה והסתגלות ולא דיברו עברית. מצבה של המשפחה הורע עוד יותר עקב מעצר הבית של הנער, שאחד מתנאיו היה השגחה וליווי מתמיד של אחד ההורים, דבר שבגינו עזב אבי המשפחה את עבודתו והאם הפכה למפרנסת יחידה. קצינת המבחן התקשתה ליצור קשר משמעותי עם המשפחה בגלל פערים לשוניים ותרבותיים ובשל חוסר נכונותם של ההורים להגיע למפגשים. לעומת זאת, הם שיתפו פעולה עם המלווה ושטחו בפניה תחושת חוסר אונים, דיס-אוריינטציה וחשדנות כלפי שירות המבחן, שלפי תפיסתם שיתף פעולה עם המשטרה ואף יכול היה להוציא את בנם מהבית. בנוסף, ההורים, שלא יכלו לקרוא את מכתבי ההזמנה שנשלחו אליהם על-ידי קצינת המבחן, נעזרו בבנם לצורך תרגומם, והוא סילף את תוכנם. בראשונה, המלווה הסבירה להורים את תפקידה של קצינת המבחן, והסבירה לקצינת המבחן את פשר התנהגותם החשדנית של ההורים.

בעקבות תהליך גישור זה החל שיתוף פעולה חיובי בין ההורים לבין קצינת המבחן בנוכחות המלווה. בצעד ראשון, בונה אמון, הוחלט בשיתוף עם קצינת המבחן להמליץ לבית המשפט לאשר לנער לבקר בבית ספר, כאשר אביו מלווה אותו לשם ובחזרה. חזרתו של הנער למסגרת הלימודית לוותה בפעולות נוספות של המלווה, כגון עזרה בקבלת החזר כספי עבור נסיעותיו לבית הספר, המלצה משותפת עם קצינת המבחן על הסרת תנאי ההשגחה של האב, ובעקבות הסרתו – סיוע במציאת עבודה עבור האב. העובדה כי הקשר עם המלווה ושיתוף הפעולה עם שירות המבחן הביאו לתוצאות חיוביות מבחינת המשפחה, חיזקה את רמת האמון שההורים חשו הן כלפי המלווה והן כלפי קצינת המבחן. במהלך כל התקופה, במקביל לעבודה מול קצינת המבחן וסיוע אינסטרומנטלי למשפחה, עסקה המלווה גם בהדרכת ההורים. במהלך המפגשים העלו ההורים את תחושותיהם הקשות בנוגע למערכת היחסים בינם לבין בנם. הם התלוננו על שחיקת סמכותם כהורים, על זלזול מצד הבן, בעיקר על רקע קשיי השפה שלהם וחוסר יכולתם ליצור קשר עם מוריו, על התרחקותו שבאה לידי ביטוי בהסתגרות בחדרו ובטענה שהשיחות איתם משעממות. הם חשו חסרי אונים. העבודה עם ההורים כללה איתור תחומי עניין

משותפים לבני המשפחה, ניהול תקשורת בונה, הצבת גבולות ושיקום הסמכות ההורית. עם הזמן ההורים דיווחו על שיפור משמעותי באווירה בבית ובקשר עם הבן. לאחר שבעה חודשים הוסר מעצר הבית, הנער המשיך לקבל טיפול על-ידי שירות המבחן, והמלווה המשיכה בקשר עם ההורים. בתום שנה וחצי מהפניית המשפחה לתכנית, נסגר התיק של הנער ללא רישום פלילי, וללא השלכות שליליות של עברו על עתידו. מעקב של שלוש שנים לאחר סיום הטיפול במשפחה מצא כי הנער לא הופנה לשירות המבחן.

מקרה ב'

קצינת המבחן הפנתה לתכנית הורים לנער בן 15 שהיה מעורב בשימוש בסמים. לנער לא נפתח תיק פלילי, אלא תיק אזהרה (התיק לא מועבר לבית משפט, אלא לשירות המבחן לנוער בלבד). במצבים אלה, בדרך כלל קצין המבחן נפגש עם הנער ומשפחתו פעם אחת. במידה ובפגישה זו מתרשם קצין המבחן כי לא קיימת בעיה ייחודית או סכנה של עבריינות חוזרת מצד הנער, התיק מועבר לתקופת המתנה עד לסגירת התיק במשטרה ללא התערבות נוספת מצד שירות המבחן. במצב המתואר כאן, קצינת המבחן אכן לא ראתה סיכון של עבריינות חוזרת, אך עם זאת הפנתה את ההורים למלווה של התכנית. במהלך השיחות עם ההורים גילה המלווה שתפיסות החינוך שלהם שונות באופן מהותי. אימו של הנער דגלה בחינוך סמכותי ובמעורבות גבוהה במתרחש בחייו של הנער, רף הציפיות שלה מבנה היה גבוה מאוד ולהערכתו של המלווה אף מופרז. האב, שלאחר העלייה לא הצליח להשתלב בעבודה התואמת את הכשרתו המקצועית, חש תסכול גדול מחייו בישראל. הוא הפגין חוסר מעורבות בחינוך בנו, היה אדיש למצבו והאמין כי בעיותיו נובעות משיטת החינוך "נטולת המשמעת" הנהוגה בבית הספר הישראלי. לתפיסתו, בית הספר היה אחראי לחינוך הילד, ובית הספר לא עשה את עבודתו נאמנה. על רקע זה נוצרו קונפליקטים רבים במשפחה, רובם בנוכחות הנער, שניצל מצב זה והפעיל מניפולציות על מנת לקבל את מבוקשו מאחד ההורים. המלווה עשה עבודה אינטנסיבית עם ההורים לצורך גיבוש עמדה חינוכית אחידה וליצירת שיתוף פעולה ביניהם. כמו כן, ההורים ביקרו בהרצאות בנושאי הורות שהתקיימו במסגרת התכנית, והאם אף השתתפה בקבוצת הורים במשך שנה. הדגש בעבודה עם האם היה על ריכוך ציפיותיה, התאמתן ליכולותיו של בנה ועל עידוד עצמאותו. במקביל עודד המלווה את האב לקחת אחריות, להיות מעורב בחיי בנו ולגבות את סמכותה של אשתו בנוכחות הבן. כמו כן, גישר המלווה בין תפיסת החינוך של האב (ציפיותיו ממערכת החינוך) לבין שיטות החינוך הנהוגות בבית הספר הישראלי, ובכך סייע לו להפחית את רמת התסכול שחווה. ההורים דיווחו על שיפור ניכר במערכת היחסים ביניהם ועל קשר יציב וחיובי יותר עם בנם.

במקביל, עסק המלווה בגישור בין המשפחה לבין בית הספר בו למד הנער. בתקופה בה שולבה המשפחה בתכנית, מצבו הלימודי של הנער, תלמיד כיתה ט', הידרדר, הוא נעדר רבות מבית הספר ולצוות החינוכי היו ספק בדבר יכולתו להתקבל לתיכון. המלווה נפגש עם יועצת בית הספר וגייס אותה לתהליך התמיכה והעזרה למשפחה. הוא יצר קשר עם מרכז למידה הפועל בעיר והפנה את הנער לקבלת סיוע לימודי. הודות לתגבור שקיבל הנער, הישגיו השתפרו בצורה משמעותית, דבר שתרם רבות ליחסם החיובי של המורים אליו ולנכונותם לתמוך בו. הנער סיים את לימודיו בחטיבת הביניים והתקבל לתיכון. הוא לא היה מעורב בהתנהגות עבריינית במהלך תקופה זו. תיק האזהרה נגדו צפוי להיסגר בעוד חודשיים.

לדברי המלווה, השיפור בתפקודו של הנער חל בעיקר על רקע השיפור בתפקודם של הוריו. לטענתו, חוסר הסתגלות של ההורים (במקרה זה האב) גורם לא אחת לתסכול ואכזבה, להתנערות מלקיחת אחריות על חינוך הילדים, ולהאשמת החברה הקולטת בקשיי המשפחה. יכולתו של האב להבין את החשיבות הרבה של מעורבותו בחינוך ונכונותם של ההורים לגשר על הפערים ביניהם, אפשרה להם לפעול בשיתוף פעולה לטובת בנם. עזרתו של המלווה בגיוס משאבים הקיימים בקהילה תרמה לתהליך השיקום של הנער. חשוב לציין, כי לולא הפניית המשפחה לתכנית והשתתפותה בה, סביר להניח ששינויים אלה לא היו מתרחשים (כאמור, התיק היה עובר ל"תקופת המתנה" עד לסגירתו במשטרה).

ניתן לראות כי בשני המקרים, התערבותם של המלווים כללה עבודה ישירה עם ההורים לשיפור מיומנויות הוריות ובניית מערכת יחסים חיובית עם הנער, ועבודת גישור מול גורמים בקהילה. במקרה הראשון, מעורבותה של המלווה תרמה ליצירת קשר בונה בין ההורים לבין שירות המבחן ועזרה להורים להתגבר על חשדנותם וחוסר האמון שלהם. במקרה השני, לא הייתה התנגדות מצד ההורים לקשר עם קצינת המבחן, אך בגלל מעמדו של התיק כ"תיק אזהרה", לא הייתה אמורה להתקיים התערבות עם הנער ומשפחתו. בשני המקרים, המלווים נטלו תפקיד פעיל באיתור שירותים ומשאבים לטובת המשפחות והנערים, ובעזרתם הצליחו הנערים לחזור למסלול לימודי נורמטיבי.

דיון

מתבגרים מהגרים מהווים אוכלוסייה בסיכון למעורבות בהתנהגות אנטי-חברתית (Bankston, 1998; Killian, 2002). כפי שצוין בסקירת הספרות בתחילת המאמר, אחד הגורמים המרכזיים התורמים למעורבות זו היא מערכת היחסים במשפחתו של הנער וטיב הקשר בינו לבין הוריו. בשל תהליכים משפחתיים המתלווים לקליטתה ולהסתגלותה של המשפחה המהגרת, כגון אי פניות רגשית ופיזית של ההורים, קושי שלהם באיזון בין הזהויות התרבותיות שלהם, הפיכתו של הילד למתווך תרבותי ולשוני עבור הוריו, פערים תרבותיים בתפיסות החינוך וכד', נפגעת לא פעם יכולתם של ההורים להיות מעורבים בחייו של המתבגר, להציב גבולות ברורים ולהפעיל פיקוח חברתי משמעותי על התנהגותו. בקרב נערים מהגרים המעורבים בעבריינות ובשימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים נצפית פגיעה במערכת היחסים בינם לבין הוריהם (אדלשטיין, 2007; הורוביץ וברוש, 2011; Bui, 2009). אחת המטרות המרכזיות בהתערבות מקצועית-טיפולית עם נערים אלה, אם כן, אמורה להיות חיזוק והעצמת ההורים, המכוונים לשיפור הקשר בינם לבין ילדיהם המתבגרים.

בתחום זה מעניקה התכנית "משפחה תומכת" סיוע משמעותי למשפחות הנערים. המלווים עוסקים רבות בהכוונה ובהדרכה הורית בנושאים של הצבת גבולות, פיתוח דרכים יעילות לתקשורת, פתרון קונפליקטים והבנה של צרכיו ההתפתחותיים של הנער, הן באמצעות מפגשים פרטניים והן באמצעות ארגון סדנאות והרצאות. כתוצאה מהתערבויות אלה רוכשים ההורים כלים חשובים מאוד להתמודדות עם תגובות המשפחה למעבר התרבותי הכרוך בהתארגנות מחדש של כל חבריה, מצליחים להימנע משינויים חדים ופתאומיים בדפוסי ההורות שהיו נהוגים בביתם (יכניץ', בפרסום), מצליחים לשקם את סמכותם ההורית ובכך לבלום את ההשפעות הסביבתיות השליליות באמצעות תמיכה בנער ופיקוח על התנהגותו (Granic & Patterson, 2006). כלים לניהול תקשורת חיובית והתמודדות בונה עם קונפליקט מסייעים

להורים להתמודד עם כעסיו של הנער ומונעים ביטוי עקיף של כעס זה באמצעות התנהגות אנטי-חברתית (אדלשטיין, 2007). כך, מתיאור המקרה הראשון ניתן לראות כיצד הצליח הליווי לעזור להורים להתמודד עם התנהגותו המרדנית של בנם ולמצוא תחומי עניין משותפים עימו, ובכך לחדש את התקשורת החיובית ביניהם. במקרה השני, גישור על פערים בין ההורים ועידוד שיתוף הפעולה ביניהם, תרמו לשיקום סמכותם ההורית, למעורבותו של האב בחינוך בנו ולבניית מערכת יחסים יציבה עימו.

באמצעות מתן סיוע להורים בהתמודדות עם תהליכים ביורוקרטיים ותיווך בינם לבין גופים ציבוריים שונים, מלווי התכנית עוזרים להסיר את מעמסת התיווך התרבותי מכתפיהם של הילדים ומחזקים את תפקידו ומעמדו של ההורה כאדם עצמאי המסוגל לפתור את בעיותיו בכוחות עצמו (Oznobishin & Kurman, 2009; Trickett & Jones, 2007). סיוע זה מפחית את רמת הדחק שחווים ההורים עקב ריבוי הלחצים והקשיים איתם הם נאלצים להתמודד כחלק מתהליך ההסתגלות בישראל (Yakhnich, 2008), דבר העשוי להגביר את מעורבותם הרגשית בחיי הילדים. כך, במקרה הראשון, באמצעות הסיוע של המלווה, התאפשר לאביו של הנער לצאת לעבודה, דבר שהקל על המצוקה הכלכלית בה הייתה שרויה המשפחה. זאת תוך צמצום תלותם של ההורים בבנם בכל הקשור לתקשורת עם גורמי טיפול. במקרה השני, סייע המלווה למשפחה למצוא מענה לקשייו הלימודיים של הנער ולשפר את הישגיו, תוך עבודת גישור וסינגור מול בית הספר.

במסגרת העבודה עם ההורים ניתן מקום לדיון על הבדלים תרבותיים בין ישראל למדינות המוצא בנושאים של חינוך הילדים: סמכות והיררכיה במשפחה, אמצעי חינוך וענישה מקובלים, מתן מקום לצרכיו הרגשיים הילד, מבנה מערכת החינוך ומקומם של ההורים במערכת זו וכד'. שיח זה מסייע בגישור על הפערים בין תפיסות החינוך האופייניות להורים העולים לבין מסרים המתקבלים מהסביבה החברתית בישראל וממערכת החינוך הישראלית (Dwairy & Dor, 2009; Roer-Strier & Rosenthal, 2001). כך, במקרה השני, התקשה האב להתמודד עם ההבדלים בתפיסות החינוך הנהוגות בישראל ובחבר העמים. על רקע חוסר הסתגלותו האישית והמקצועית, הדבר יצר תסכול וחוסר מעורבות בחינוך בנו. בעזרתו של המלווה הצליח האב להגיע לתפיסה מאוזנת יותר של דרכי החינוך הנהוגות בארץ, לצמצם את רמת התסכול שלו ולקחת תפקיד פעיל יותר בחיי בנו.

מהדוגמאות המתוארות לעיל עולה כיצד העבודה עם ההורים מכוונת בעקיפין לשינוי בהתנהגותו של הנער ולשיקומו באמצעות יצירת שינוי באווירה בבית, במערכת היחסים עם ההורים ובתפקודם. ממד חשוב נוסף בפעילות התכנית הוא חיזוק הקשר בין משפחות הנערים לבין שירות המבחן לנוער, האחראי לטיפול בנערים עוברי חוק בישראל. בגלל פערים תרבותיים, קשיי שפה ורמה גבוהה של חשדנות מצידם של הורים עולים מחבר העמים (לונטל ויודיצקי, 2003; סקין, 2009), קציני המבחן מתקשים לא אחת לתת מענה מיטבי לנערים ממשפחות אלה. קציני המבחן מדווחים על הורים שלא מאפשרים לילדיהם להגיע לשירות המבחן, מתנגדים בתוקף לאבחונים פסיכולוגיים ולמציאת סידורים חוץ-ביתיים במקרה הצורך, ולא משתפים את קציני המבחן במתרחש במשפחה. התכנית "משפחה תומכת" פועלת על מנת לגשר על הפערים בין שירות המבחן לבין המשפחות, לעזור להן לראות בקצין המבחן שותף

ולא גורם עוין ובכך למנוע את נשירתם של הנערים מהתהליך הטיפולי הניתן להם במסגרת השירות.

יש לציין, כי היותם של מלווי התכנית יוצאי חבר העמים, נותנת להם יתרון ייחודי, שכן קיימת רמה גבוהה של אמון בהם מצד המשפחות, בני משפחה יכולים לשוחח עם המלווה בשפה בה הם שולטים, הם מרגישים מוכלים ומובנים וחשים שההתייחסות אליהם לא מלווה בסטריאוטיפים עדתיים. המקרה הראשון מדגים היטב את תרומתו של המלווה ליצירת קשר בונה בין המשפחה לבין שירות המבחן. במקביל, קציני המבחן רואים בעבודת המלווים משאב יקר ערך – הם יכולים להיעזר במלווה על מנת להבין היבטים תרבותיים בהתנהלותן של המשפחות, לבקש ממנו לבצע תשאול וחקירה בנושאים רגישים, ולהיעזר בו לצורך תיווך לשוני ותרבותי. במהלך שנות פעילותה של התכנית נרקמו קשרים של שיתוף פעולה בין המלווים לקציני המבחן, כאשר שני הצדדים רואים את עצמם כפועלים למען מטרה משותפת – שיקומו של הנער והחזרתו למסלול נורמטיבי, תוך שימוש במשאבים ובכלים ייחודיים שכל צד תורם לתהליך.

ניתן לראות את תרומתה של התכנית במושגים של הון חברתי, מונח המתייחס למאפיינים של מבנה חברתי המעודדים תיאום ושיתוף פעולה בין האנשים לטובתם ההדדית (Putnam, 1995). הון חברתי צומח ממערכות יחסים בין אנשים במשפחה, בקהילה או במסגרות אחרות, והוא תלוי במידת האמון והמחויבות הקיימת במערכת היחסים, במידה בה היא מהווה מקור מידע נאמן עבור חבריה ובקיום של נורמות המשותפות לחברים (Coleman, 1988). הון חברתי הינו גורם משמעותי התורם לתפקודה התקין של המשפחה ובעיקר לצמיחתם האישית של הילדים והמתבגרים (Coleman, 1988; Putnam, 1995). הונו החברתי של הילד והמתבגר מתבסס בין היתר על נוכחותם הפיזית של הוריו ועל תשומת הלב והמעורבות שלהם בחייו. במידה ותנאים אלה לא מתקיימים מסיבה כלשהי (שעות עבודה מרובות של ההורים, היעדרות של הורה במשפחות חד-הוריות, ריבוי ילדים במשפחה וכד'), לא יצליחו ההורים להעביר את הונם האנושי (מיומנויות, ערכים, ידע) לילדיהם. צמיחתו של הילד קשורה קשר הדוק גם להון חברתי המצוי מחוץ למשפחה והבא לידי ביטוי בקשרים של ההורים עם גופים ומסגרות קהילתיות אליהן משתייך הילד (כגון מערכת החינוך). התכנית "משפחה תומכת" מעצימה את ההון החברתי של בני נוער עולים המעורבים בהתנהגות עבריינית באמצעות חיזוק הקשרים בינם לבין הוריהם, עידוד המעורבות ההורית בחייהם והידוק הקשר בינם לבין שירות המבחן, המהווה מסגרת משמעותית אליה משתייכים הנערים בשלב זה בחייהם. הדבר משמעותי במיוחד עבור אוכלוסיית העולים, שהונה החברתי מצומצם ממילא בשל תהליך העלייה עצמו הכולל ניתוק קשרים משפחתיים וקהילתיים, היעדר יכולת לתקשר עם הסביבה החדשה, חוסר היכרות עם חוקים ונורמות התנהגות ואף תחושת ניכור ובידוד חברתי.

למרות שעדיין לא נערך מחקר הערכה מקיף שבוחן מדדים אובייקטיביים של יעילות התכנית, ההתנהלות בשטח מצביעה על הצלחתם של מלווי התכנית לעמוד במטרותיה. מראיונות שנערכו עם נציגי שירות המבחן עולה כי קציני המבחן מעריכים מאוד את עבודתם של המלווים ומעוניינים בהרחבת הפעילות של התכנית לאוכלוסיות אחרות של עולים. כאמור, לאחרונה החל משרד העבודה והרווחה לתקצב את פעילות התכנית, דבר שאִפשר את הרחבתה לאזור נוסף (חדרה והסביבה). מדד נוסף של יעילות התכנית מתבטא בנשירה אפסית של

משפחות מתהליך הליווי. יתר על כן, משפחות רבות מעוניינות בהמשך הקשר עם מלווי התכנית לצורך המשך קבלת הדרכת הורים, תמיכה רגשית, תיווך מול מוסדות ציבור וכד' גם לאחר שהתיק הפלילי נסגר.

במהלך הראיונות ניתן היה להתרשם מרמה גבוהה של אחדות והסכמה בין המרואיינים בדרך הצגתם ותפיסתם את התכנית ותחומי פעולתה. הסכמה זו הינה פרי של שיתוף פעולה ממושך, כאשר מלווי התכנית וקציני המבחן עובדים יחד, מקיימים קשר ישיר, בונים את מטרות ההתערבות ומעורבים בתהליכים שאותם עוברת המשפחה במשך כל תקופת הליווי. סוג זה של שיתוף פעולה מאפשר בירור ציפיות, ליבון נושאים מורכבים ויצירת ראייה רחבה ומשותפת של מטרות התכנית. עם זאת, בחלק מהנושאים, הייתה שונות בתכנים שהועלו על-ידי צוות התכנית לעומת נציגי שירות המבחן. כך, נציגי שירות המבחן הדגישו בעיקר סוגיות הקשורות לעבודה המשותפת ולהתערבויות המקדמות את סגירת התיק הפלילי (סוגיות הרלוונטיות ביותר לעבודתם), ולעומתם, צוות התכנית העלה גם לא מעט קשיים ואתגרים העומדים בפניו (כגון בעיות תקציביות, מודעות של גופים ציבוריים לעבודתם של המלווים ויצירת קשר בונה איתם, גיוס מלווים וכד'). סוגיות אלה מהוות חלק מעבודתם היומיומית של המלווים ומשפיעות עליה, ועל כן הם מעלים תכנים אלה בראיונות.

מעצם חדשנותה וייחודיותה של התכנית, היא מתמודדת עם סוגיות מורכבות שיש לתת להן מענה. אחת הסוגיות היא אופן בחירת המלווים. בגיוסם לתפקיד מושם דגש רב מאוד על חיבורם לתרבות הרוסית והישראלית במקביל. בהתאם לתפיסת התכנית, תפקידו של המלווה הוא לגשר בין המשפחה לבין החברה הקולטת, על כן הוא אמור לייצג ולהרגיש נוח בשני ההקשרים התרבותיים. הווה אומר, מרכיב חשוב של התאמה לתפקיד הוא זהות דו-תרבותית של המלווה, או במושגים של ברי – על המלווה לעשות שימוש באסטרטגיית ההשתלבות בתהליך הקליטה שלו (Berry, 1997). לצד אחידות יחסית בין המלווים בתחום הזהות התרבותית, קיימת שונות גבוהה בהכשרתם המקצועית. כאמור, כל המלווים הם אנשי מקצוע מתחומים בעלי זיקה לעבודה חינוכית והדרכה, אך עם רקע השכלתי ותעסוקתי מגוון. כך, אחד המלווים הוותיקים בתכנית הוא בעל תואר דוקטור בפסיכולוגיה חינוכית, מלווה אחרת היא בעלת הכשרה בפסיכודרמה, ומלווה שלישית היא מגשרת ובעלת תואר בסוציולוגיה. הדבר משפיע על שיטות העבודה של המלווים. על מנת לגשר על הפערים, כל המלווים מקבלים הדרכה מקצועית מִרכזת התכנית. כמו כן, מדי שבוע נערכת ישיבת צוות בה המלווים מעלים דילמות מקצועיות ומגבשים דרכי עבודה התואמות את מצבן של המשפחות ואת מטרות התכנית.

יש לציין כי התכנית "משפחה תומכת" אינה פועלת בתוך רִיק, וקיים מגוון רחב של מענים המיועדים לאוכלוסיית בני נוער עולים ולמשפחותיהם. משרד החינוך, באמצעות האגף לקליטת תלמידים עולים, מפעיל מגוון תכניות שמטרתן לקדם את השתלבותם של בני הנוער העולים במערכת החינוך (משרד החינוך, 2013). ארגון "ידידים" יוזם פרויקטים מקוריים ויצירתיים שנועדו לקדם את שילובם החברתי, הלימודי והתעסוקתי של הנערים העולים (ארגון "ידידים", 2013). אוכלוסיית היעד של תכניות ופרויקטים אלה היא בעיקר בני נוער נורמטיביים שלא מעורבים בפלילים. על רקע זה בולטת תכנית "סיכויים", גם היא מופעלת במסגרת ארגון "ידידים", המיועדת לבני נוער עולים עוברי חוק ומבוססת על שיתוף פעולה עם שירות המבחן לנוער. במסגרת תכנית זו מתבצעת התערבות אישית עם הנער במטרה לשלבו מחדש במסלול

חיים נורמטיבי. ההורים מיודעים לגבי התהליכים שילדיהם עוברים במסגרת התכנית, אך אינם שותפים להם (אדלשטיין, 2010). הורים עולים יכולים לקבל מענה לצורכיהם במסגרת שירותי הרווחה המקומיים, השירות הפסיכולוגי ולעתים במסגרת בית ספרית. מענה ייעודי למגזר זה ניתן על-ידי הרשות הלאומית למלחמה בסמים המארגנת קבוצות להורים דוברי רוסית ברחבי הארץ, תוך דגש על פיתוח מיומנויות הוריות ומניעת התנהגויות סיכון (הרשות הלאומית למלחמה בסמים, 2008). עם זאת, כאמור, הדגש בקבוצות אלה הינו על מניעה ולא על התמודדות בפועל עם התנהגות אנטי-חברתית של ילדים כשזו כבר קיימת. כמו כן, הקשר עם מנחי הקבוצות מוגבל להקניית מיומנויות ותמיכה רגשית בהורים, והמשפחות לא נהנות מליווי מקצועי מחוץ לשעות הפעילות של הקבוצה.

למרות שרשימה זו אינה ממצה את כלל התכניות המיועדות להורים עולים ולילדיהם המתבגרים, לתכנית "משפחה תומכת" שמור מקום ייחודי בשל המענה המערכתי והמתמשך שהיא מעניקה למשפחותיהם של בני נוער עולים המעורבים בעבריינות. המענה, כאמור, רחב, וכולל היבטים של חיזוק המשפחה, גישור בינה לבין שירות המבחן לנוער ותיווך מול שירותים אחרים בקהילה במטרה לקדם את השתלבותה ותפקודה התקין. מרכיבים אלה הופכים את התכנית לייעודית וממוקדת, בהתאם לצרכיה של אוכלוסיית היעד שלה – הורים עולים שילדיהם מעורבים בהתנהגות פלילית.

סיכום

התכנית "משפחה תומכת" הינה פרי של שיתוף פעולה בין שלושה גורמים: משרד הקליטה, שירות המבחן לנוער ועמותת "פורום הורים עולים". מדובר בתכנית ייחודית הנותנת מענה למשפחות עולות ממדינות חבר העמים שילדיהן מעורבים בפלילים. למשפחות אלה צרכים מגוונים, הן בתחום ההסתגלות התרבותית והן בתחום ההתמודדות עם התנהגות עבריינית של הילד. התכנית מגישה סיוע המותאם למצבן הייחודי של המשפחות, תוך דגש על רגישות וגישור תרבותיים. במהלך שבע שנות הפעילות, מלווי התכנית סייעו ליותר מ-600 משפחות, צברו ניסיון יקר ערך ופיתחו דרכי עבודה אפקטיביות, יצרו קשרי עבודה חיוביים ובונים עם שירות המבחן לנוער ועם שירותים נוספים בקהילה הבאים במגע עם אוכלוסיית העולים.

כאמור, המידע המוצג במאמר זה הינו ראשוני ואינו מבוסס על בדיקה אמפירית. על מנת להמשיך ולפתח את התכנית, לייעל את דרכי עבודתה, להרחיב את פעילותה לאזורים נוספים ולמגזרים נוספים באוכלוסייה, יש צורך בביצוע מחקר הערכה מעמיק שיבחן היבטים שונים בתפקודה של התכנית, יבקש התייחסות ומשוב מקהל לקוחותיה ויאפשר את פיתוח התכנית ואת תכנון עבודתה לטווח הרחוק. על מחקר זה להתבסס על מקורות מידע בהיקף רחב יותר, שיכללו ראיונות עומק עם מפעילי התכנית, שותפיהם ולקוחותיהם, וניתוח הרישומים שמנהלים מלווי התכנית בעבודתם עם המשפחות. בהתבסס על נתונים שיתקבלו ממחקר ההערכה ניתן יהיה לזהות סוגיות ומגמות מרכזיות בהפעלת התכנית, לאתר קווי דמיון ושוני בעבודתם של המלווים וללמוד על הצרכים הדיפרנציאליים של אוכלוסיית היעד.

רשימת מקורות

אדלשטיין, א' (2007). *שימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים ועבריינות נלווית בקרב בני נוער יוצאי חבר העמים*. ירושלים: הרשות הלאומית למלחמה בסמים.

אדלשטיין, א' (2010). משתנים המשפיעים על הפחתת התנהגויות סיכון: מחקר הערכה של התוכנית "סיכויים". *מניתוק לשילוב, 16*, 75-98.

ארגון ידידים. נדלה ב-30.9.2013. http://www.yedidim.org.il/node/43

בן-שלום, ע' והורנצ'יק, ג' (2000). זהות תרבותית והסתגלות בקרב נערים עולים בפרויקט נעל"ה 16. *מגמות, מ*(2), 199-217.

בר-און, נ' וברונשטיין, א' (2008). *הערכת קבוצות ההורים העולים עבור הרשות למלחמה בסמים*. ירושלים: הרשות הלאומית למלחמה בסמים ואלכוהול.

בר–המבורגר, ר', אזרחי, י', רוזינר, א' וניראל, ר' (2009). *השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים בקרב תושבי מדינת ישראל. מחקר אפידמיולוגי*. ירושלים: הרשות הלאומית למלחמה בסמים ואלכוהול.

גולצמן, ל' ופרוג, א' (2010). ניתוח קבוצת נערים יוצאי חבר המדינות השייכים לדור שני או "דור וחצי" בראייה רב תרבותית. *מניתוק לשילוב, 16*, 181-200.

הורוביץ ת' וברוש, ת' (2011). *דפוסי שימוש בסמים ובאלכוהול בקרב נוער יוצא ברית המועצות לשעבר*. ירושלים: מכון הנרייטה סאלד.

הרשות הלאומית למלחמה בסמים ואלכוהול (2008). *קבוצות הורים המופעלות על ידי הרשות למלחמה בסמים: הערכת קבוצות ההורים העולים עבור הרשות למלחמה בסמים.*

יכניץ', ל' (2010). נוער יוצא חבר העמים בישראל – סיכון והסתגלות. *הד האולפן החדש, 97*, 64-70.

יכניץ', ל' (בפרסום). עבודה קבוצתית עם הורים יוצאי חבר העמים: מניעה של התנהגויות סיכון בקרב מתבגרים בני דור שני לעליה. בתוך: ע' גרופר וש' רומי (עורכים), *קידום ילדים נוער ומתבגרים במצבי סיכון בישראל: מבנה הדעת של התחום ,שיטות התערבות, תכניות הכשרה ופיתוח עתידי.*

לונטל, א' ויודיצקי, נ' (2003). סיבות אי פניה לטיפול של עולים חדשים יוצאי מדינות חבר העמים לתוכניות טיפול בנפגעי סמים. *פורום חיפה לעבודה סוציאלית, 1.*

משרד החינוך. האגף לקליטת תלמידים עולים. נדלה ב-30.9.2013.
http://cms.education.gov.il/EducationCMS/Units/olim

משרד הרווחה והשירותים החברתיים. אגף לשירותי תקון ונוער מנותק. נדלה ב-3.2.2013.
http://www.molsa.gov.il/UNITS/WINGS/AGAFNOAR/SHERUTMIVHANLANOAR/Pages/SherutMivhanLanoar.aspx

סקין, א' (2009). *נכונותם של יוצאי ברה"מ לשעבר נפגעי סמים ואלכוהול לקבל טיפול פסיכו-סוציאלי*. עבודת גמר מחקרית המוגשת כמילוי חלק מהדרישות לקבלת התואר מוסמך. אוניברסיטת חיפה.

קושר, ח', בן אריה, א' וכהן, ש' (2011). *ילדים עולים בישראל 2011*. ירושלים: המועצה הלאומית לשלום הילד.

שוהם, ש"ג, אדד, מ' ורהב, ג' (2004). *קרימינולוגיה*. ירושלים: שוקן.

Bankston III, C.L. (1998). Youth gangs and the new second generation: A review essay. *Aggression and Violent Behavior 3,* 35–45.

Berry, J.W. (1997). Immigration, acculturation, and adaptation. *Applied Psychology: An International Review, 46*(1), 5-34.

Bui, H.N. (2009). Parent-child conflicts, school troubles, and differences in delinquency across immigration generations. *Crime & Delinquency*, *55*(3), 412-441.

Coleman, J.S. (1988). Social capital in the creation of human capital. *The American Journal of Sociology, 94*, 95-120.

Dwairy, M. & Dor, A. (2009). Parenting and psychological adjustment of adolescent immigrants in Israel. *Journal of Family Psychology, 23*(3*),* 416–425.

Granic, I. & Patterson, G.R. (2006). Toward a comprehensive model of antisocial development: A dynamic systems approach. *Psychological Review, 113,* 101–131.

Henry, H.M., Stiles, W.B. & Biran, M.W. (2005). Loss and mourning in immigration: Using the assimilation model to assess continuing bonds with native culture. *Counseling Psychology Quarterly, 18*(2), 109–119.

Henry, H., Stiles, W.B., Biran, M.W. & Hinkle, S. (2008). Perceived parental acculturation behaviors and control as predictors of subjective well-being in Arab American college students. *The Family Journal, 16,* 28-34.

Hirschi, T. (1969). *Causes of delinquency.* Berkeley: University of California Press.

Jones, C., Trickett, E. & Birman, D. (2012). Determinants and consequences of child culture brokering in families from the Former Soviet Union. *American Journal of Community Psychology, 50*(1/2), 182-196.

Killian, C. (2002). Bicultural competence: A means of crime reduction among the children of immigrants? In: J.D. Freilich, G. Newman, S.G. Shoham & M. Addad (Eds.), *Migration, culture conflict and crime* (pp. 121-130). Burlington: Ashgate Publishing Company.

Leipzig, C. (2006). When Russians come to therapy. *The American Journal of Family Therapy, 34*, 219-242.

Mann, M.A. (2004). Immigrant parents and their emigrant adolescents: The tension of inner and outer worlds. *The American Journal of Psychoanalysis, 64*(2), 143-153.

Mirsky, J. (1997). Psychological distress among immigrant adolescents: Culture-specific factors in the case of immigrants from the former Soviet Union. *International Journal of Psychology, 32,* 221–230.

Mirsky, J. & Peretz, Y. (2006). Maturational opportunities in migration: Separation–individuation perspective. *International Journal of Applied Psychoanalytic Studies, 3*(1), 51–64.

Oznobishin, O. & Kurman, J. (2009). Parent–child role reversal and psychological adjustment among immigrant youth in Israel. *Journal of Family Psychology, 23*(3), 405-415.

Phinney, J.S., Horenczyk, G., Liebkind, K. & Vedder, P. (2001). Ethnic identity, immigration, and well-being: An interactional perspective. *Journal of Social Issues, 57*(3), 493–510.

Portes, A., Fernandez-Kelly, P. & Haller, W. (2009). The adaptation of the immigrant second generation in America: Theoretical overview and recent evidence. *Journal of Ethnic and Migration Studies, 35*(7), 1077-1104.

Portes, A. & Rumbaut, R.G. (2001). *Legacies: The story of the immigrant second generation.* Berkeley, CA: University of California Press and Russell Sage Foundation.

Putnam, R. (1995). Bowling alone: America's declining social capital. *Journal of Democracy*, *6*(1), 65-78.

Roer-Strier, D. & Rosenthal, M.K. (2001). Socialization in changing cultural contexts: A search for images of the "adaptive adult". *Social Work, 46*(3), 215-228.

Slonim-Nevo, V., Sharaga, Y. & Mirsky, J. (1999). A culturally sensitive approach to therapy with immigrant families: The case of Jewish emigrants from the former Soviet Union. *Family Process, 38*(4), 445-461.

Strier, R. & Roer-Strier, D. (2005). Fatherhood and immigration: Perceptions of Israeli immigrant fathers from Ethiopia and the former Soviet Union. *Families in Society, 86*(1), 121-133.

Tartakovsky, E. (2009). The psychological well-being of unaccompanied minors: A longitudinal study of adolescents immigrating from Russia and Ukraine to Israel without parents. *Journal of Research on Adolescence, 19*(2), 177–204.

Tartakovsky, E. & Mirsky, J. (2001). Bullying gangs among immigrant adolescents from the former Soviet Union in Israel. *Journal of Interpersonal Violence, 16*(3), 247-265.

Titzmann, P.F., Raabe, T. & Silbereisen, R.K. (2008). Risk and protective factors for delinquency among male adolescent immigrants at different stages of the acculturation process. *International Journal of Psychology, 43*(1), 19–31.

Trickett, E. J. & Jones, C.J. (2007). Adolescent culture brokering and family functioning: A study of families from Vietnam. *Cultural Diversity and Ethnic Minority Psychology, 13*(2), 143-150.

Turjeman, H., Mesch, G. & Fishman, G. (2008). The effect of acculturation on depressive moods: Immigrant boys and girls during their transition from late adolescence to early adulthood. *International Journal of Psychology, 43*(1), 32–44.

Walsh, S.D. & Tartakovsky, E. (2011). The relationship between different components of national identities and psychosocial adjustment among high-school adolescent immigrants from Russia and Ukraine in Israel. *European Journal of Developmental Psychology, 8*(4), 452–472.

Ward C.L. & Laughlin, J.E. (2003). Social contexts, age, and juvenile delinquency: A community perspective. *Journal of Child and Adolescents Mental Health, 15,* 13–26.

Yakhnich, L. (2008). Immigration as a multiple-stressor situation: Stress and coping among immigrants from the former Soviet Union in Israel. *International Journal of Stress Management, 15*(3), 252-268.